

Stefan Michael NEWERKLA

Videň

Habsburská jazyková politika a diglosie v Čechách

1. Úvod

Naše studie pojednává o problémech jazykových styků mezi německy a česky mluvícím obyvatelstvem v českých zemích na příkladě školství, a to v etnicky smíšené oblasti západočeského města Plzeň. V 19. století byla Plzeň bez pochyby jedním z největších center česko-německého jazykového kontaktu.

Jazyk je v obou okresech (Plzeňském a Prachatickém) směrem Bavorsko-německý, a směrem do středu země zase více český (Kausch 1794, s. 226).

V tomto kraji německá a česká řeč panují; přede ale několik okolí v něm se nachází [sic!], kde lidé toliko jedninou [sic!] českou řečí mluví (Dlabač 1818, s. 333).

V Plzni jest většina [sic!] obyvatelstva česká, ale západně od města začíná četná lidnatost německá (Šafránek 1898, s. 82).

Město leží na hranici smíšeného jazykového území. Hodinu cesty od města leží první převážně německá vesnice Litice (Woerl 1911, s. 8).

Tehdejší druhé největší město Čech bylo přitom nejen hlavním městem velkého správního okresu s převážně německy mluvícím obyvatelstvem na západě a téměř jen česky mluvícím obyvatelstvem na východě. Plzeň byla kvůli svým biostatickým podmínkám¹ také oblíbeným lázeňským městem.

Úmrtnost je zde oproti jiným místům nápadně nižší, obzvláště ale ve srovnání s hlavním městem a městy u rybníků, močálů či jinak nepříznivě ležícími – století starci nikdy nevymřou! (Kopetzky 1834, s. 7).

¹ Srov. Hegner 1908.

BIBL. UAM¹

2003 FO1279

Plzeň tehdy představovala i radními pilně podporované, tradiční vzdělávací centrum pro obě etnické skupiny.

Tato veliká Plzeňských obyvatelů láska k učenosti až podnes tam trvá. Neboť před několika léty nejednom [sic!] latinské menší školy, ale i mudrcká umění tam usadili, a k vyvedení toho dobrého umyslu [sic!] kněží řádu Premonstrátského z Teplské kanonie dožádali, aby jak Plzeňskou mládež, tak i jiné tam přichozí [sic!] v obojím vyučovali, a tou cestou ji do chrámu všech umění uvádějíce, jak církvi Boží, tak i přemilé naší vlasti [sic!] užitečné oudy vychovali (Dlabač 1818, s. 344).

Upokojena je v Plzni otcovská úzkostlivost, neboť se zde nacházejí i vyšší školní ústavy. [...] Mezi mnohé plzeňské přednosti patří zde sídlící školy, a to jak kvůli počtu, tak i v první řadě kvůli své kvalitě. Dobrá pověst, které se právem těší, je v průběhu dlouhých let tak upevněna, a tak obecně rozšířena a uznána, že se sem hlásí žáci z celých Čech, ba dokonce i z jiných zemí (Kopetzky 1834, s. 5–8).

V centru našeho zájmu o diglosii v Plzni se proto nachází školství. Právě otázka zřízení českých škol v obcích, kde byla německá většina, popř. německá správa, podle ustanovení státního základního zákona č. 142 z r. 1867 a říšského zákona č. 62 z r. 1869, vyvolala v plzeňském regionu stejně jako na jiných místech opakovaně napětí na nejrůznějších úrovních.

V městě samém nikdy neexistovala německy mluvící většina. Naopak, ve skutečnosti připadalo během celého 19. st. až do počátků 20. století na jednoho Plzeňana, jehož mateřským jazykem byla němčina, pět, jejichž mateřštinou byla čeština. Přes to všechno, bylo obyvatelstvo města kolem poloviny 19. st. z větší části dvojazyčné. Pro česky mluvící obyvatele byla důkladná znalost němčiny i přes jejich jasnou početní převahu nutná pro jejich sociální a hospodářský úspěch. Němčina byla nejen dominantním jazykem Habsburské monarchie, nýbrž i řeč, v níž probíhal styk v regionech západně od Plzně a v sousedním Bavorsku. A německy mluvící menšina uznala nutnost znalosti češtiny vzhledem ke svému konkurenčnímu postavení s česky hovořící většinou ve městě. Kromě toho byla čeština komunikačním prostředkem v oblasti východně od města a nezanedbatelnou výhodou, jestliže se někdo chtěl stát v Čechách úředníkem.

Tato tendence ke společenskému bilingvizmu vyvolává následující otázky: Jak byla v této době reflektována diglosie v bezprostředních

mocenských doménách jako jurisdikci, správě a speciálně v oblasti vzdělání? Jak vypadalo funkční rozdělení jazyků a jaký vliv mělo toto rozdělení na zákonná rozhodnutí v centrech moci?

Chceme-li analyzovat diglosii v Plzni musíme brát také ohled na externí podmínky zákonodárství v Habsburské monarchii. Neboť soužití a ještě častěji sousedství češtiny a němčiny v českých zemích se ne vždy řídilo množícími se zákonnými úpravami používání jazyka. Proto musí být blíže přihlédnuto k následujícím komplexům otázek, jako např. Jaké bylo skutečné funkční rozdělení obou jazyků v situaci kontaktu v porovnání se zákonem plánovaným? Jakým způsobem se odlišovalo skutečné užívání jazyka na plzeňských školách od oficiálně zamýšleného a položeného za základ jazykových zákonů a nařízení centrální moci? Setkalo se toto jazykové uspořádání s odporem a sice v diskurzu lokálních úřadů a institucí nebo i místního obyvatelstva?

2. Metodologický rámec

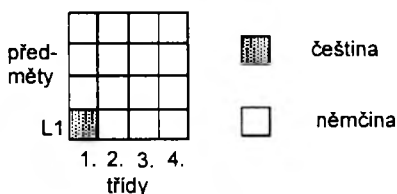
Ke zviditelnění následků jazykových zákonů a nařízení, které měly často i politický vliv na užívání a význam sociálně slabších jazyků, můžeme k popisu fungování a hodnocení možných variant jazykového kontaktu použít koncept diglosie vyvinutý Charlesem A. Fergusonem na konci padesátých let.

Ukázalo se, že instrumentalizace tohoto konceptu je využitelná pro výzkum historických diglosijních situací. Vzhledem k tomu, že v našem případě ale nebylo možno použít k získání dat jinak obvyklé přímé dotazování, využívá *historická sociolingvistika* historicky doložených jazykových dokumentací, aby umožnila napodobení skutečného rozdělení užívání jazyka v různých kontextech domény. V konkrétním případě sestává získaný soubor dat jednak z dokumentů politických jazykových plánů právního statutu (zákony, nařízení a předpisy), dále materiálů jako jsou gramatiky, učebnice, čítanky, slovníky, jazykově-didaktické spisy apod. a jednak podkladů, které dokumentují tehdejší jazykovou skutečnost (školní zprávy, ročenky, zprávy o absolventech, výroční spisy, komunální statistiky atd.). To nám podává informaci jak o zákonem zamýšlené, tak i skutečně existujícím jazykovém stavu

ve zkoumané doméně a ukazují následně i potenciální konflikty diglosijní kontaktní situace.

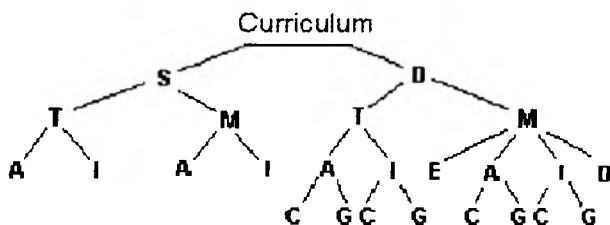
K věcné analýze a systematizaci obsáhlého souboru dat k jazykové skutečnosti na různých typech škol je vhodná typologie, jejímž východiskem je pouze užívání jazyka. Zohledňuje užívání jazyka v rodině, ve škole, v jazykové společnosti a postavení daného jazyka ve státním svazku, přičemž má nejen podat informaci o staticko-synchronních rozdílech, nýbrž musí ukázat tyto rozdíly i v jejich vývoji.

Takovouto vícedimenzionální typologii, jež je v pozměněné formě instrumentalizovatelná i pro historickou sociolingvistiku, vytvořil již r. 1972 pod názvem *A Typology of Bilingual Education* William F. Mackey pro dvojijazyčné školy v Quebecu. Jeví se vhodná i proto, že vyučovací jazyk na plzeňských školách nebyl ve všech předmětech stejný. Pro grafické ztvárnění je převzat rastr, ve kterém svislé sloupky znázorňují vyučované předměty a vodorovné řádky časové údaje (tj. školní stupně/třídy), zatímco políčko v levém dolním rohu podává informaci o mateřském jazyku (Mackey 1972, s. 419 n.).

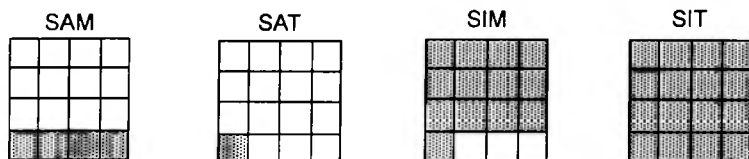

Přitom je třeba brát ohled na to, že výsledné podoby mohou variovat, co se týká užívaného jazyka – jeden jazyk (singulární = S) nebo dva (duální = D), jejich vývoje na různém školním stupni – jazykový transfer (= T) či zachování obou jazyků (angl. maintenance = M), jejich zaměření – akulturace (= A) nebo iredentizmu (= I), popř. jazykového rozdělení jednotlivých učebních předmětů – rozdílné nebo diferenční (= D), popř. nerozdílné nebo ekvivalentní (= E), stejně jako stupně jazykové změny – kompletní (= C) nebo graduální, tj. postupný (= G).²

² Zkratky odpovídají anglickým termínům z terminologie Mackeyho.

V našem přepracovaném a na rozdíl k Mackeymu (1972, s. 420 n.) o čtyři základní typy rozšířeném přehledu se tak nachází čtrnáct možných základních typů:

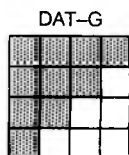
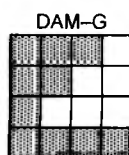
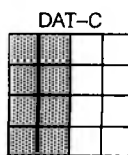
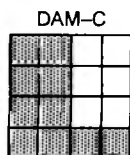

SAM/SAT: Oba typy předpokládají jazykový transfer od L_1 k vyučovacím jazyku L_2 . L_1 přitom může zůstat zachován jako samostatný předmět (SAM) nebo ne (SAT).

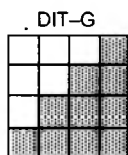
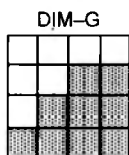
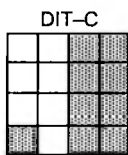
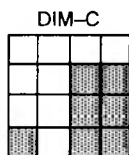
SIM/SIT: Jejich protiklady předpokládají jen L_1 jako vyučovací jazyk. Dříve dominantní L_2 může přitom zůstat zachován jako samostatný předmět (SIM) nebo ne (SIT).

V dnešní České republice reprezentuje např. typ SAT školy s dětmi, jejichž mateřský jazyk se neshoduje s jazykem vyučovacím, a které neabsolvují školní vzdělání ve svém mateřském jazyku (dětí přistěhovalců, utečenců apod.). Typ SIT popř. SIM představuje naopak v Čechách školy s dětmi, jejichž mateřštinou je například němčina a které navštěvují školy, kde vyučovacím jazykem je též němčina (např. Rakouské gymnázium v Praze). Z tehdejšího pohledu českého žáka³ znázorňují tyto typy všechny školy, na nichž byl podle § 2 zemského zákona č. 1 z 18. ledna 1866 jeden ze zemských jazyků prohlášen za jediný vyučovací jazyk. Podle § 4 byl přitom druhý jazyk vyučován jako povinný předmět (→ SAM popř. SIM).

³ Hledisko německého žáka vznikne změnou daného typu v jeho opak.

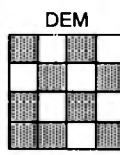
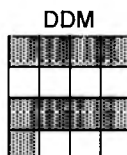

Tyto typy začaly s L_1 jako vyučovacím jazykem, později přešly buď náhle (DAM/T-C) či postupně (DAM/T-G) k L_2 jako vyučovacímu jazyku, přičemž L_1 zůstává vyučovaným předmětem (DAM-C/G) nebo ne (DAT-C/G).

Tyto typy mají zpočátku L_2 jako vyučovací jazyk, později náhle (DIM/T-C) nebo postupně (DIM/T-G) přecházejí zpět k L_1 jako vyučovacímu jazyku, přičemž L_2 zůstává vyučovaným předmětem (DIM-C/G) nebo ne (DIT-C/G).

Z pohledu českého žáka představují tyto typy např. české školy, kde podle § 5 zmíněného zemského zákona č. 1/1866 byla pro žáky, kteří se nemohli pro nedostatečnou znalost jazyka účastnit vyučování v daném vyučovacím jazyku, předběžně zřízena oddělení s vyučováním v druhém zemském jazyku. Pro ulehčení zpětné změny vyučovacího jazyka, která následovala při přechodu do vyšší třídy, zde byl daný jazyk vyučován (\rightarrow DAM-C, DIM-C).

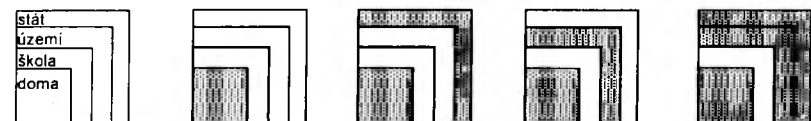

V tomto typu jsou určité předměty vyučovány v jazyce L_1 , ostatní v jazyce L_2 .

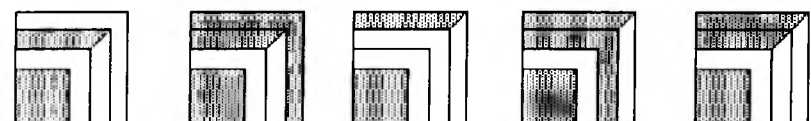
Tento typ představuje střídavé rovnoprávné užívání jazyků L_1 a L_2 ve všech předmětech bez rozdílu.

Pro Čechy je příznačný především předposlední typ na školách s tzv. utrakvistickým, tj. dvojazyčně vedeným vyučováním, které bylo možné až do zavedení § 2 zemského zákona č. 1/1866.

Vezmeme-li ještě v úvahu již zmíněné čtyři dimenze užívání jazyka v rodině, škole, na daném území a ve státě, můžeme každou situaci znázornit jedním z devíti kontextů (Mackey 1972, s. 424 n.).

1)	2)	3)	4)
$L_1 \neq L_{\text{území}}, L_{\text{stát}}$	$L_1 = L_{\text{stát}} \neq L_{\text{území}}$	$L_1 = L_{\text{území}} \neq L_{\text{stát}}$	$L_1 = L_{\text{území}}, L_{\text{stát}}$

5)	6)	7)	8)	9)
$L_1 \neq L_{\text{stát}},$ území $L_1 + L_2$	$L_1 = L_{\text{stát}},$ území $L_1 + L_2$	$L_1 \neq L_{\text{území}},$ stát $L_1 + L_2$	$L_1 = L_{\text{území}},$ stát $L_1 + L_2$	stát $L_1 + L_2,$ území $L_1 + L_2$

Tím dostaneme celkem $14 \times 9 = 126$ teoreticky možných typů, s jejichž pomocí můžeme data ke skutečnému užívání jazyka nejen schématicky znázornit, nýbrž i srovnat jak na stejné časové úrovni, tak i v jejich vývoji.

3. Koncipované jazykové poměry – jazyková politika a české školství v 19. století

Když se v roce 1740 Marie Terezie stala následovnicí Karla VI., hovořila v Čechách většina obyvatelstva sice česky, ale čeština ustoupila v následku vnitropolitických převratů sociálního, kulturního a náboženského charakteru oproti němčině znatelně do pozadí jako spi-

sovný a vzdělávací jazyk, jako jazyk soudnictví a veřejné správy. Přesto se Marie Terezie drží ve zřízení zemském C II z 10. května 1627 pro Čechy a Moravu (Fischel 1910, s. 10–16, č. 14 a 15) zaručené rovnosti češtiny a němčiny, pokud je tato v jednotě s usilovaným správním sjednocením. Přitom chránila nejen ústavní práva češtiny, ale sama se pokoušela, zvláště v oblasti školství – tj. vyučování v mateřském jazyce, dopomoci myšlenkám osvícenství.

Čeština sice zcela nezmizela ze škol ani v první polovině 18. st., zůstala zachována např. ve vesnických školách vrchnosti, ale i na četných městských školách, gymnáziích a kněžských seminářích jako vyučovací jazyk popř. jako vyučovaný předmět. Přesto panovnice poznala postupující zúžení sociální funkce češtiny a pokusila se mu zabránit různými opatřeními. Jezuitům a piaristům doporučila reskriptem z 27. listopadu 1747, dopřát českému jazyku více prostoru v učebním plánu. Dále zavedla výuku češtiny v roce 1752 ve Vídeňskonovoměstském kadetním domě, pozdější c. k. Tereziánské vojenské akademii, roku 1754 na Šlechtické vojenské akademii ve Vídni na Laimgrube a již roku 1746 jako nepovinné vyučování na Collegiu Theresianu ve Vídni (Drabek 1996, s. 330; Newerkla 1996, s. 15–46; 1999b, s. 129 n.; Šafránek 1898, s. 23–32).

Úspěch těchto snah byl ale nevelký. Již 9. července 1763 si Marie Terezie stěžovala v reskriptu nově zřízeným guberniím Čechy a Moravy na pokles znalosti češtiny u úředníků všech stupňů, pročež považovala za nutné „tento silně upadající jazyk opět pozvednout“⁴. 7. září bylo na její příkaz nařízeno, aby v Praze „byl také ve školách na Malé Straně zaveden český jazyk a jeho vyučování bylo silněji začleněno“⁵.

Po bolestné porážce v sedmileté válce proti Prusku se zřetelně projevila obrát ve školské a jazykové politice. Podobně jako její protivník

⁴ „[...] diese so weit verfallene Sprache wiederrumb emporzubringen“ (Fischel 1910, s. 27, č. 36).

⁵ „[...] die böhmische Sprache auch in den Schulen [...] auf der Kleinseite eingeführt und überhaupt derselbe Unterricht geschärft eingebunden werde“ (Fischel 1910, s. XXXI).

Bedřich Velký po získání slezské provincie hned podporoval německé školství na účet polského za účelem upevňování a zeštíhlování správy, nařídila Marie Terezie opakovaně (dvorské dekrety z 23. února 1765, 9. listopadu 1770 a 6. července 1771), aby bylo dbáno na rozšíření němčiny v českých dědičných zemích a aby byli zaměstnáváni pouze učitelé se znalostí němčiny (Fischel 1910, s. 27 n., č. 37–39).

6. prosince 1774 nabyl platnosti *Všeobecný školní řád pro německé normální, hlavní a triviální školy ve všech c. k. zemích*⁶ vypracovaný zahaňským proboštem Janem Ignácem Felbigerem. Podle tohoto plánu měla vzniknout v každém větším městě, popř. v každém okrese hlavní škola, v každé farnosti triviální škola a v každém zemském hlavním městě normální škola, podle jejíž úrovně se měly orientovat ostatní školy. Pokud se týká vyučovacího jazyka, tak nesmíme brát název *německé školy* doslova, nýbrž je třeba ho vidět jako protiklad ke školám latinským. Nejednalo se zde tedy o první náznaky vědomé politiky germanizace. Naopak právě v této době došlo ke krátkému vzestupu elementárního vyučování v mateřském jazyce, neboť poprvé existovaly české školní učebnice pro učitele na triviálních školách, zpočátku i na gymnáziích, které vytvořily základy pro nové národní vzdělávání (Šafránek 1897, s. 1–8).

Němčině se měli žáci učit až po dostatečném naučení se mateřskému jazyku, nicméně byla němčina určena jako vyučovací jazyk na normálních a hlavních školách nejpozději od třetí třídy. Obvykle ale bylo záměrem pedagogů, aby se děti co nejdříve seznámily s němčinou, neboť lepší znalosti němčiny u žáků znamenaly větší uznání u nadřízených orgánů (Drabek 1996, s. 333 n.; Jelínek 1972, s. 28; Šafránek 1897, s. 8 n.).

Horší to bylo s češtinou na středních a vyšších školách. Čeština byla na českých gymnáziích trpěna jen krátce, neboť 10. srpna 1776 Marie Terezie přijala piaristou Gratianem Marxem vypracované návrhy k reformě *Gymnaziálního řádu*, jenž se stal základem úplného poněm-

⁶ *Allgemeine Schulordnung für die deutschen Normal-, Haupt- und Trivialschulen in sämtlichen k. k. Erblanden.*

čení vyššího školství. Již před přijetím na gymnázium museli žáci prokázat vysvědčením z hlavní či normální školy dostatečné znalosti němčiny. Poté co byla výnosem studijní dvorské komise z 9. ledna 1779 reformována i poslední gymnázia s výukou češtiny v Praze na Novém Městě, v Kosmonosech a v Plzni, zmizela čeština až do roku 1816 zcela z českých gymnázií (Šafránek 1898, s. 33–68; 1913, s. 148–159).

Vedle již zmíněných škol ve Vídni a Vídeňském Novém Městě nastal obrácený vývoj ve výuce češtiny na univerzitě ve Vídni (1775), v Praze (1793) a na Vídeňské c. k. inženýrské akademii (1785). Dále tvořily již jen biskupské kněžské semináře, pozdější státní generální semináře a katedry pastorální teologie v Praze a Brně refugia s českým vyučovacím jazykem. Kromě toho se ojediněle starali soukromé školy a soukromí učitelé o dobrovolné vzdělání na poli češtiny (Drabek 1996, s. 339–343; Newerkla 1996, s. 22–62; 1999b, s. 129 n.).

Teprve po nástupu Josefa II. na trůn 29. listopadu 1780 se konečně všechny tyto vládou cílevědomě zaváděné reformy prosadily. Josef II. nadto považoval učitelské stolice cizích jazyků za zbytečné, a proto z finančních důvodů zrušil katedru francouzštiny, italštiny a španělštiny, katedru češtiny však ponechal jako výslovně užitečnou a v mnohých ohledech nutnou znalost⁷. Od poněmčení gymnázií byl již jen krůček k zavedení němčiny jako obecného úředního jazyka, jenž podle nařízení z pragmaticko-utilitaristických důvodů nahradil všechny v malých úředovnách pozůstalé jazyky. Vyučování na nejnižších školních stupních ale nadále spočívalo na mateřském jazyku (Newerkla 1996, s. 22–62).

Tato situace ve školství a vzdělávání i přes malé ústupky zůstala také za následovníků Josefa II. – Leopolda II. (1790–1792), Františka

⁷ „Weiland Sn. K. K. Majt. fanden mit Recht den Aufwand überflüssig, befahlen dafür im Jahre die letzten drei gleich abzufertigen, und den öffentlichen Unterricht dieser Art auf die böhmische Sprache als eine nützliche und in macher Beziehung nothwendige Kenntniß zu beschränken” (Allgemeines Verwaltungsarchiv Wien, Studien-Hofkommission 13 Schulen & Sprache, Karton Nr. 74, Böhmische Sprache, 201 ex 1791).

II./I. (1792–1835)⁸ a Ferdinanda I. (1835–1848) v podstatě až do roku 1848. Rozdíl byl jen v tom, že po reformách, které Josef II. zaváděl ve vysokém tempu, nastával stále zřetelněji klid. Tak zůstaly univerzity a vyšší školy určovány utilitárním principem, v následku čehož se neměly zabývat vědami, nýbrž jen vzdělávat pro stát potřebné úředníky, soudce, učitele, lékaře a duchovní.

Opatřením Leopolda II. k decentralizaci školních ústavů a uvolnění dohledu nad univerzitními studii připravil již v roce 1795 jeho následník František II. náhlý konec ustanovením studijní revizní dvorské komise, neboť tím tyto školy znovu podrobil státní kontrole (Drabek 1996, s. 343).

Vývoj obecného vzdělání na školách byl – po 11. srpna 1805 – povoleno *Politickém zřízení obecných škol v císař. dědičných zemích*⁹, které jen s minimálními úpravami tvořilo zákonný základ pro obecné školy až do roku 1868/69 – právě tak skrovný. Učitelům popř. duchovním na školách s česky mluvícími dětmi byla podle § 218 dvojjazyčnost pouze doporučena (Fischel 1910, s. 48, č. 97a). Určující byla především nařízení, která sice zajišťovala státu nejvyšší vedení obecných škol, ale určovala duchovní jako orgány dozoru nad školami a přispívala tak ke konfesionalizaci nižšího školství, což nebylo prospěšné pro jeho další vývoj. Reformy byly sice vládou stále zvažovány, ale až do roku 1848 jen v ojedinělých případech také uskutečněny. Němčina byla nadále na školách se slovansky mluvícími dětmi zařazována do vyučování již na co nejnižším stupni, neboť vyučování na středním a vyšším stupni probíhalo německy (Ficker 1873, s. 26–36; Šafránek 1897, s. 45–84).

Také gymnázia byla vedena převážně církevními řády. Zde měl tlak českého gubernia na částečné znovuzavedení češtiny jen malý úspěch. Studijní dvorská komise tak ve svém dekretu z 23. srpna 1816, č. 1821 určila, že gymnázia v pouze českých nebo takzvaných utrakvi-

⁸ Jako císař německý František II. (1792–1806), jako císař rakouský František I. (1804–1835).

⁹ *Politische Verfassung der deutschen Schulen für die k. k. österreichischen Provinzen mit Ausnahme von Ungarn, Lombardie, Venedig und Dalmatien.*

stických obcích mají česky mluvícím žákům poskytnout vyučování v jejich mateřském jazyce. Také při obsazování politických míst měli při jinak stejných schopnostech češtinu ovládající absolventi dostat přednost (*ibid.*, ods. 3). Vzhledem k tomu, že poslední bod tohoto nařízení neměl žádný účinek, vydala dvorská studijní komise 26. února 1818 dekret č. 35.045 s podobným obsahem (Fischel 1910, s. 56, č. 124). A dekret ze 14. prosince 1816, č. 2764, ustanovil, že při obsazování učitelských míst na gymnáziích v oblastech, kde se mluví pouze nebo převážně česky, mají být obzvláště pro nižší třídy navrhováni kandidáti, kteří ovládají češtinu (Fischel 1910, s. 55, č. 121). Ale jen jako nepovinný předmět získávala čeština na českých gymnáziích opět svou ztracenou pozici (Šafránek 1897, s. 64–65; 1898, s. 68–73; Ficker 1873, s. 125–138; Drabek 1996, s. 344).

Český jazyk tedy v této době v Čechách navzdory ještě pořád právně závaznému ustanovení zřízení zemskému C II z roku 1627 (Fischel 1910, s. 10 n., č. 14) nebyl skutečně rovnoprávný. Od dob Marie Terezie platil při překládání textů zákona pouze německý text jako autentický. Čeština byla chápána jako podřadný prostředek k dorozumění se sedláky či rolníky. Důsledky českého obrození, posílení sebevědomí Čechů a jejich literatury, podpora české šlechty, která viděla v patriotizmu protiváhu k vídeňské centrální vládě, založení *Matice české* (1830) a jiné faktory – to vše vedlo k silicím volání po jazykovém zrovnoprávnění. Brzy bylo vehementně požadováno, aby se na hlavních školách česká mládež učila německy a stejně tak německá česky. Čeština se také měla stát povinným předmětem na gymnáziích (Šafránek 1898, s. 73–83; 1913, s. 279–303).

Češi byli první, kteří roku 1848 v revolučních změnách ústavy vyjádřili požadavek rovnoprávnosti češtiny ve školách a úřadech, a sice na prvním sněmu v Praze – Lázních svatováclavských 11. března 1848, jehož výsledkem byla tzv. první pražská petice císaři Ferdinandovi, která požadovala zákonem uznanou a garantovanou rovnoprávnost obou národů (Fischel 1902, s. 49). Odpovědi z Vídně ale nebyly uspokojivé (nejvyšší kabinetní list císaře Ferdinanda z 23. března 1848; Fischel 1910, s. 71 n., č. 169), a tak 29. března 1848 vznikla

druhá pražská petice, jež upomínala úplnou rovnoprávnost českého a německého národa ve všech školských a správních odvětvích v novém státním základním zákonu pro české země (Fischel 1902, s. 51). To vedlo 8. dubna 1848 k sepsání císařského vlastnoručního listu (Fischel 1910, s. 73 n., č. 170), ve kterém císař poprvé uznal úplnou rovnoprávnost dvou jazyků a dvou národů a který byl označován slovy Františka Palackého jako *Česká charta* (Fischel 1910, s. LVI–LVIII, 74, č. 170; Jelínek 1972, s. 94–98; Stourzh 1985, s. 19).

Již v § 4 Pillersdorffovy ústavy z 26. dubna 1848 (Fischel 1910, s. 76, č. 171) byla zaručena nedotknutelnost jazyků všech národů, ale ještě dále šel § 21 kroměřížského návrhu ústavy, jehož formulace měly vejít do pozdějšího státního základního zákona z roku 1867: sliboval rozsáhlé záruky rovnoprávnosti v zemi běžných jazyků ve školách, úřadech a veřejném životě. Určující po revoluční fázi ale byla Stadionova nebo také oktrojovaná říšská ústava z 4. března 1849, která v § 5 přiznává každému národu neporušitelné právo na zachování a pěstování jazyka (RGBl. č. 150; Fischel 1910, s. 87, č. 182).

A v patentu o konstituční státní formou zaručených politických právech (RGBl. č. 151; Fischel 1910, s. 87, č. 183) se u školství a vzdělávání nachází v § 4 následující znění:

§ 4. Für allgemeine Volksbildung soll durch öffentliche Anstalten, und zwar in den Landestheilen, in denen eine gemischte Bevölkerung wohnt, derart gesorgt werden, dass auch die Volksstämme, welche die Minderheit ausmachen, die erforderlichen Mittel zur Pflege ihrer Sprache und zur Ausbildung in derselben erhalten (Fischel 1910, s. 87).

30. prosince 1849 byly vyhlášeny nové zemské ústavy pro Čechy a Moravu, které v § 3 obsahovaly následující stejně znějící článek, ale nikdy nenabýly platnosti.

§ 3. Die im Lande wohnenden Volksstämme sind gleichberechtigt und haben ein unverletzliches Recht auf Wahrung und Pflege ihrer Nationalität und Sprache (RGBl. č. 18+19/1850; Fischel 1910, s. 91, č. 195+196).

Velký význam pro starorakouské školství měl Františkem Serafiem Exnerem zpracovaný *Nástin základních zásad pro veřejné vyučo-*

vání v Rakousku (1848)¹⁰ a *Nástin organizace gymnasií a reálék v Rakousku* (1849)¹¹. Předpokládaly vedle demokratizace školství jeho rozdělení na tři části – obecné školy pro základní vzdělání všech občanů státu, střední školy (humanitní gymnázia a odborné reálky) a konečně univerzity a technické instituty, které prosazovaly zprostředkování všeobecného vzdělání i na reálných školách, což podpořilo jejich vývoj směrem k reálným gymnáziím. V době tzv. neoabsolutizmu následujícím po revoluční fázi musela ale školská politika opětovně dělat ústupky, i když se pokoušela o pokračování reformy (Ficker 1873, s. 139–146; Kopta 1898, s. 2–10; Šafránek 1918, s. 18–62; Strakosch-Grassmann 1905, s. 173–232).

Podobně probíhal vývoj v oblasti příslibené jazykové rovnoprávnosti na školách. Ještě v dubnu 1848 byla rovnost češtiny a němčiny jako vyučovacího jazyka zaručena (Burger 1995, s. 32 n.) a v září 1848 byla čeština zavedena na českých gymnáziích jako povinný a na německých jako nepovinný předmět (výnos ministerstva školství z 18./20. září 1848, č. 6143; Fischel 1910, s. 81, č. 175), ale již na začátku neoabsolutistické fáze v průběhu let 1849 a 1850 se množily příznaky odklonu vlády od vážně míněného uskutečnění jazykové rovnoprávnosti. Tak se měla mimo jiné tzv. zkouška k doložení obecného vzdělání konat generálně jen v němčině (Stourzh 1985, s. 39–40). Stejně tak zrušilo ministerstvo školství ve výnosu ze 4. září 1851 pro německy mluvící žáky češtinu na všech českých gymnáziích jako povinný předmět, přestože němčina povinným předmětem byla (Frommelt 1963, s. 108–109).

K odvolání březnové ústavy – k zachování velmocenského postavení a jednoty monarchie – došlo silvestrovským patentem z 31. prosince 1851. A najednou byla řeč už jen o „rovnosti všech občanů před zákonem“. Na konci roku 1852 bylo také zastaveno vydávání deseti stejně autentických vydání říšského zákoníku; překlady byly vydávány nyní pouze v zemských zákonících (Slapnicka 1974, s. 450).

¹⁰ *Entwurf der Grundzüge des öffentlichen Unterrichtswesens in Österreich.*

¹¹ *Entwurf der Organisation der Gymnasien und Realschulen in Österreich.*

Mocenská převaha němčiny ve vrcholné době neoabsolutizmu se projevila také v jazykové a školské politice. Elementární vyučování probíhalo v jazyce většiny obce, v některých případech ve dvou převládajících jazycích. Kde začínalo vědecké vzdělání, tam dominovala němčina. Sice existovala gymnázia s českým vyučovacím jazykem, ale němčina musela být povinným předmětem a ve vyšších třídách jako vyučovací jazyk převažovat, neboť byla převládajícím jazykem na univerzitách (Frommelt 1963, s. 123 a dokumenty č. 27, 31, 33, 42, 54, 84, 96, 100, 102; Stourzh 1985, s. 43).

Teprve postupně se tato situace opět začala zlepšovat. Thunovo ministerstvo školství vyhlásilo – pod tlakem Čechů a proti protestům zástupců českých Němců v parlamentu – ve výnosu z 9. března 1856 češtinu jako obecný povinný předmět na všech gymnáziích s německy mluvícími žáky v Čechách, na Moravě, ve Slezsku a v distriktech Pozsony (*Prešporok*) a Kassa (*Košice*). Dále má být při výuce češtiny „vyučovacím jazykem až do V. třídy němčina, v VI. třídě pokud možno a v VII. a VIII. třídě vůbec čeština” (Frommelt 1963, s. 199, dokument č. 119). Jako zadní vrátka pro české Němce ale zůstala velkoryse posuzovaná možnost osvobození od tohoto předmětu ve zvláštních případech a z obzvláště důležitých příčin. Zde je třeba zmínit výnos z 18. srpna 1856 týkající se českého jazyka na gymnáziích v Opavě (*Troppau*) a Těšíně (*Teschen*). Čeština zde byla pro německé žáky povinná, jen pokud si to rodiče výslovně přáli (Frommelt 1963, s. 109 a 203, dokument č. 125).

Po porážkách u Magenty a Solferina, které neoabsolutistickým císařstvím silně otráslý, došlo v jazykové politice vyučování ke korektuře kurzu, i když nenastala žádná radikální změna¹². Vláda provozovala stále více politiku střídavých koncesí. Heslo rovnoprávnosti bylo znovu opatrně zaktivováno a zároveň měly být zachovány staré ideály: důkladná znalost německého jazyka a neněmeckého mateřského popř. zemského jazyka (Frommelt 1963, s. 116, dokument č. 129; Stourzh 1985, s. 44).

¹² Srov. třeba císařské rozhodnutí z 20.7.1859 (RGBl. č. 150 z 8.8.1859; Fischel 1910, s. 116, č. 239) a výnos z 8.8.1859, č. 11.281 (Fischel 1910, s. 206–207, č. 130).

Čeští poslanci se ale nyní už nechtěli spokojit s pouhými ústupky. Dva týdny před trůnní řečí Františka Josefa 1. května 1861 podali pod vedením Václava Seidla s odvoláním se na *Českou chartu* žádost o „provedení zrovnoprávnění zemských jazyků v úřadech“ (Fischel 1902, s. 71), která radikálně zahrnovala i vnitřní služební řeč a otázku generální dvojjazyčnosti úředníků (Stourzh 1985, s. 46–47). I když s ní Češi neuspěli bezprostředně, přesto se jim podařilo pod vedením školního rady Josefa Wenziga prosadit zakotvení této rovnoprávnosti ve školství v zemském zákoně. V květnu 1864 předložený a českým zemským sněmem v témže roce schválený návrh zákona k zavedení rovnoprávnosti obou zemských jazyků v obecných a středních školách byl 18. ledna 1866 jako zemský zákon č. 1 císařsky sankcionován. Zmíněný návrh mimo jiné předpokládal:

§ 1. Oba jazyky zemské v království Českém mají rovné právo ve školách jako jazyky vyučovací.

§ 2. Vyučovací jazyk veřejných škol v Čechách má pravidlem jen jeden z obou zemských jazyků býti.

§ 4. Ve středních školách (gymnasiích a samostatných reálkách) s českým jazykem vyučovacím jest jazyk německý a v týchž německých školách jazyk český povinným předmětem (Šafránek 1918, s. 192 n.)¹³.

V dícei zástupců českých Němců byl tento zákon označován jako *Sprachenzwangsgesetz* (‘jazykový donucovací zákon’) a bylo proti němu bojováno všemi prostředky. Jen o dva roky později byl tento boj korunován úspěchem. Když se vyrovnáním roku 1867 definitivně prosadil dualizmus, došlo pro v říšské radě zastoupené královské země Cislajtánie k zakotvení rovnoprávnosti jednotlivých národů a jejich jazyků v novém státním základním zákonu o obecných právech státních občanů z 21. prosince 1867. Článek 19 tohoto zákona se měl brzy stát *magna charta* starorakouského národnostního práva (Burger 1995, s. 37; Strakosch-Grassmann 1905, s. 255 n.).

Původně koncipován pouze jako příslibený zákon, stal se tento „nejjmenovanější, nejspornější a nejinterpretovanější článek prosin-

¹³ Německy viz: Fischel 1910, s. 156, č. 288.

cové ústavy” (Stourzh 1985, s. 9 n.) díky praxi soudní pravomoci obou nejvyšších soudů brzy bezprostředně užívaným právem (Burger 1995, s. 38). Jeho vliv na tehdejší školství byl veliký, neboť v odstavci 2 se jednalo o rovnoprávnost všech v zemi obvyklých jazyků také ve škole, čímž se libovolný jazyk jednoho národa v dané korunní zemi mohl stát jazykem vyučovacím, zároveň ale nesměl být žádný jazyk samotný povýšen k povinnému předmětu.

Odstavec 3 výslovně uvádí, že žádný státní občan nesmí být nucen k naučení se druhému zemskému jazyku. Bral tak jako tzv. *Sprachenzwangsverbot* (‘zákaz nucení k jazyku’) ohled na zájmy českých Němců, jejichž zástupci požadovali odstranění podle zemského zákona č. 1/1866 povinné výuky češtiny na německých gymnáziích Čech a Moravy. Následně byly vydány výnosy ministerstva školství pro české a moravské místodržitelství, které upomínaly provedení článku 19. V Čechách tak zemským zákonem č. 29 z 5. října 1868 (Fischel 1910, s. 172, č. 313) inkriminovaný § 4 zemského zákona č. 1/1866 opět pozbyl platnosti (Burger 1995, s. 38 n.; Stourzh 1985, s. 58 n.).

Tento odstavec 3 článku 19 státního základního zákona se ale brzy obrátil proti zájmu svých tvůrců, neboť následující vrcholná doba rakouského liberalismu udivovala svým liberálním zákonodárstvím v oblasti školství. V budoucnosti se tvrdým oříškem pro stát ani tak nestal převratný říšský zákon č. 48 (tzv. *Schule-Kirche-Gesetz*) z 25. května 1868, který zakotvil nezávislost škol na jakémkoli vlivu církve nebo náboženském společenství a státní vrchní dozor pro všechny vyučované předměty s výjimkou konfesijního vyučování, jako spíše říšský zákon č. 62 (tzv. *Reichsvolksschulgesetz*) ze 14. května 1869, kterým se ustanovují pravidla vyučování na školách obecných. Tímto zákonem došlo ke zřízení veřejných, interkonfesijních, osmiletých obecných škol s vyučováním v zemském jazyku (§§ 3–16) – jejich odpůrci je též nazývali „nové školy” (*Neuschulen*) – a měšťanské školy s vyučováním v zemském jazyku, které existovaly buď jako osmileté vedle obecné školy nebo jako tříletý vyšší stupeň obecné školy (§§ 17–19) (Fischel 1910, č. 178; Bernatzik 1917, s. 985 n., č. 192g; Šafránek 1897, s. 180 n.; Strakosch-Grassmann 1905, s. 268–

–271). Problematickým bodem tohoto zákona se měl ale stát § 59. Ten zněl:

Kde a kdy nastává povinnost zříditi školy, ustanoví zákonodárství zemské, spravujíc se pravidlem, že škola v každé případnosti zřízena býti má tu, kde na hodinu dokola a dle průměru pětiletého jest více než 40 dětí, které mají do školy přes půl míle cesty (Klika 1884, s. 14).

Náklady na zřízení popř. udržování školy měla podle § 62 financovat obec (Klika 1883, s. 14 n.). Kombinace § 59 říšského zákoníka č. 62/1869 a čl. 19, odst. 3 říšského zákoníka č. 142/1867 způsobila, že ve vícejazyčných obcích bylo často nutné zřídit pro každé etnikum školu s vlastním vyučovacím jazykem, tzv. národnostní školy (*Nationalitätenschulen*). To ale narazilo na odpor obcí povinných financovat školy. Daná národní většina se brzy snažila zabránit zřízení škol pro menšinu – zvaných také minoritní školy – částečně z důvodů finančních, částečně kvůli snaze nedat v sázku moc většiny oproti menšině. V Čechách tak došlo k četným konfliktům zejména v oblastech, kde se německé obyvatelstvo v hornických a průmyslových regionech stále více mísilo s přistěhovalými českými dělníky, jedná se např. o Nýřany (Nürschan) v západních Čechách (Burger 1996, s. 77–89). Ke konfliktům ale také došlo v Praze na Žižkově a v Novém městě (*Prag-Neustadt*), stejně jako v Brně (*Brünn*) (Stourzh 1985, s. 168 n.), Českých Budějovicích (*Budweis*), Třebíči (*Trebitsch*) a Valašském Meziříčí (*Wallachisch-Meseritsch*) (Strakosch-Grassmann 1905, s. 275, 281). Školy s vyučovacím jazykem vlastního etnika byly viděny jako prostředek k udržení a zvětšení vlastního majetku, školy s jiným vyučovacím jazykem naproti tomu jako nepřátelský instrument v ruce národního protivníka (Burger 1995, s. 45 n.; Stourzh 1985, s. 167).

S těmito zákony, které vlastně zákonně zakotvily ochranu menšin, došlo současně k postupnému upevnění paralelní existence dvou společenstev na účet kulturního spolužití, zvláště pak již ve staletí etnický smíšených oblastech, kde – jak ukazuje analýza skutečné jazykové situace – byl již rozšířen českoněmecký bilingvismus (Bůžek 1993, s. 577–592; Burger 1996, s. 243). Tato segregace byla až do rozpadu monarchie jen posilována dalšími zákony, jako byly např. český zem-

ský zákon č. 17 z 24. února 1873 o místní a okresní dohlídce ke školám (Klika 1884, s. 31–47; Fischel 1910, s. 199 n., č. 356), který mimo jiné stanovil dělení místních a okresních školních rad na německé a české, nebo císařské rozhodnutí z 11. dubna 1881, které nařídilo rozdělení pražské univerzity na německou a českou, stejně jako říšský zákon č. 24 z 28. února 1882 (Fischel 1910, s. 332, č. 505), který učinil němčinu na jedné a češtinu na druhé výhradním vyučovacím jazykem.

Poslední léta až do roku 1918 přinesla sice Čechám vlnu nově zřízených škol, rozvoj školství a vytvoření nových typů škol (obchodní, průmyslové, řemeslnické, hospodářské atd.), nejvyšší alfabetizační procentuální poměr v monarchii, stejně jako postupný rozvoj dívčího vzdělání, ale tyto klady byly bohužel zčásti zastíněny etnickými konflikty a dlouhotrvajícími spory, které se vlekly přes všechny instance až ke správnímu soudnímu dvoru. Ty ještě zostřila na počátku Taaffovy vlády reforma sčítání obyvatelstva, podle které ve smyslu usnesení ministerské rady z 6. března 1880 měl být jmenován také obcovací jazyk, přičemž ale mohl být uveden pouze jeden jazyk. Stejně tak bylo nyní třeba při zápisu dětí do školy uvést obcovací jazyk. Záhy vzniklo na obou stranách množství spolků, které se pokoušely chránit popř. podporovat vlastní majetek a jazyk všemi dostupnými prostředky národní agitace; byly to např. r. 1880 Německý školský spolek (Deutscher Schulverein) nebo Ústřední matice školská. Posledně jmenované usilovaly především ve smíšených oblastech o zřízení soukromých obecných škol, dokud zde nebyl dosažen zákonem předepsaný minimální počet žáků, který potom zavazoval stát anebo obec k převzetí školy (Burger 1995, s. 87–93).

Přes všechny negativní následky se Čechy – kde vlastně ležel konkrétní podnět k ústavnímu stanovení zákazu nucení k jazyku (*Sprachenzwangsverbots*) – a Slezsko až do rozpadu monarchie držely tohoto zákona. Pouze moravskému zemskému sněmu se 27. června 1895 (LGBl. č. 62; Fischel 1910, s. 245, č. 413) podařilo prosadit úpravu pro reálky, kde se druhý zemský jazyk opět stal povinným předmětem (Stourzh 1985, s. 166–189; Burger 1995, s. 154–158, 189 n.).

Východiskem, které bylo odsouzeno k tomu stát se trvalým provizoriem, bylo českými školskými úřady rozlišované rozdělení učebních předmětů na *bezpodmínečně obligátní, relativně obligátní a neobligátní předměty*. Jako relativně obligátní byly označovány předměty, které mohli rodiče volit pro své děti (potom se staly obligátními). Druhý zemský jazyk bylo možno vyučovat jen jako relativně obligátní předmět; přičemž pro Čechy platila zvláštní úprava podle výnosu ministerstva školství z 12. října 1868, č. 606. Zatímco normálně byly všechny známky z relativně obligátního předmětu započítány do konečné známky, smělo se tak při češtině stát jen s dobrou známkou (D–G 1870, s. 32–35; Stourzh 1985, s. 185).

4. Jazyková skutečnost v českém školství na příkladu německého a českého gymnázia v Plzni

Nyní chceme ukázat na reprezentativním příkladu obou nejstarších plzeňských škol, jak dalece byla v oblasti školství zákonná nařízení ústřední moci implementována a nakolik šlo skutečné užívání jazyka konformě se zákonnými normami. Abych zbytečně nekomplikoval jasné vývojové linie změnami jmen škol, budu je pro jednoduchost ve své analýze označovat jako německé popř. české gymnázium, přestože obě zařízení toto etnické rozdělení v této formě nerozlišovala od počátku. Teprve v čase stupňující se národní polarizace dokumentovaly školy svou „etnickou příslušnost“ i v názvu: od roku 1883 české a od roku 1890 i německé gymnázium. Tyto názvy představují následující školy:

1. Německé gymnázium (založeno 25. října 1776):
 - 1850–1873. *K. k. Gymnasium*
 - 1874–1889. *K. k. Obergymnasium*
 - 1890–1892. *K. k. deutsches Obergymnasium*
 - 1893–1924. *K. k. deutsches Staatsgymnasium*
2. České gymnázium (původně vzniklo ze čtvrtých tříd německé hlavní školy):
 - od r. 1849 *Obecná nižší reální škola*

- 1865–1869. *Communal-Ober-Realschule* (Obecní vyšší reální [sic!] škola)
- 1870–1882. *Vyšší reálné gymnasium*
- 1883–1888. *C. k. české státní vyšší reálné gymnasium*
- 1889–1891. *Cis. král. česká střední škola*
- 1892–1905. *C. k. české státní vyšší gymnasium*
- 1906–1913. *C. k. české vyšší gymnasium*
- 1914–1916. *C. k. české vyšší gymnasium s pobočkami reálné gymnasijními*
- 1916–1918. *C. k. české vyšší gymnasium s oddělením reálné gymnasijním*

Podle ve 2. kapitole popsané typologie vyplývají pro školy z hlediska českého žáka¹⁴ následující typy:

Německé gymnázium ($L_1 \neq S$)

SAM	SAT	SAM	DDM	SAM	DAM-C	SAM
1776–1779 1816–1850	1779–1816	1850–1868 částečné dělení vyučování pro české a německé žáky	1869–1872 I.+II. paralelní třídy s českým vyučovacím jazykem	1873–1924		

České gymnázium ($L_1 \neq S$) ... 9

SAM	DDM	SIM	DIM-C	SIM
1849–1863 pouze nižší třídy	1863/1864– 1865/1866 nižší + vyšší třídy	1866/1867–1875/1876 dělení nižší, společné vyšší třídy	1878–1918 nižší + vyšší třídy	

¹⁴ Pohled německého žáka vždy odpovídá změně daného typu v jeho protiklad.

Jako typ kontextu přichází pro obě školy do úvahy pouze typ 9, neboť Plzeň byla vícejazyčným městem ve vícejazyčné oblasti. Typologický výzkum jazykového vývoje na školách ukazuje nejdříve jen tendenční zatlačení sociálně dominované češtiny sociálně dominantní němčinou v souladu se zákonnými ustanoveními, přičemž je nápadná rychlá kongruence mezi novou právní situací a jazykovou skutečností na školách. Toto zatlačení dosahuje svého vrcholu v letech 1779–1816 úplnou substitucí češtiny němčinou, trvá ale také po znovuzavedení výuky češtiny (1817). Teprve v průběhu 60. let 19. století dochází i v komunikační doméně školství k elaboraci, tj. rozšíření do té doby sociálně slabší češtiny a k živému bilingvizmu, který musí být zase pomalu za protestu četných obyvatel Plzně přiměřeně jazykověpolitickým úpravám odbourán. Čeština potom již neupadá zpět do role sociálně dominovaného jazyka, ale vytvářejí se přísně segregované typy škol, na kterých vždy jeden jazyk substituuje druhý.

Jak se nyní v detailu ukazuje jazyková skutečnost na obou typech škol? Nejvyšším rozhodnutím z 25. října 1776 zřídila vláda zmíněné německé gymnázium, jehož vedení přináleželo řádu dominikánů. Po zrušení dominikánského kláštera v Plzni v roce 1786 převzal správu řád premonstrátů z Teplé a tato mu zůstala až do roku 1918. Za zmínku stojí, že v rámci jednání o založení gymnázia žádalo město vládu o zřízení českého gymnázia. Josef II. to odmítl stejně jako poprvé privilegia města Plzně potvrdil jen německy. A roku 1779 se musela obec dokonce smířit s vytlačení češtiny jako učebního předmětu z gymnázia. (SAM → SAT; → kapitola 3.1.). Od roku 1817 byly na škole v souladu s dekretem studijní dvorské komise z 23. srpna 1816, č. 1821 (Fischel 1910, s. 54, č. 120) vyučovány česká gramatika, rétorika a styl (SAT → SAM). Po revoluci 1848 byly s ohledem na poměr obyvatelstva ve městě a jeho okolí vedle dosavadních tříd (= SAM) na tehdy ještě jediném gymnáziu vedeny i české třídy, ve kterých byly některé předměty vyučovány v češtině (= DDM).

Podobné důvody vedly reprezentanty města při zřizování Obecní reálné školy, jež se vlastně vyvinula z od roku 1298 existující měšťanské a (od roku 1776) pozdější německé hlavní školy v následně české

gymnázium, k rozhodnutí zavést jako vyučovací jazyk jak němčinu tak i češtinu (= DDM). V češtině byly kromě jazyka samotného vyučovány matematika, fyzika, chemie a mechanika; ostatní předměty pak německy a česky (Částek 1865, s. 18). Město Plzeň prosazovalo tedy od poloviny 19. st. v obou školách typ DDM, aby tak zvýšilo bilingvní jazykovou kompetenci a tím i porozumění obou etnik.

Výnos č. 8234 c. k. místodržitelství v Praze z 10. října 1866 požadoval ale ve smyslu zemského zákona č. 1 z 18. ledna 1866 ukončení utrakvistického vyučování a přechod k výuce pouze v jednom jazyce. Plzeňská městská reprezentace tedy na svém zasedání 23. října 1866 rozhodla o vyhlášení češtiny vyučovacím jazykem na Obecní reálné škole (=SIM) a vytvořila tak protiváhu ke gymnáziu s oficiálním vyučovacím jazykem německým. S ohledem na německé žáky byly ale v souladu s § 5 zmíněného zákona vedeny od první do třetí třídy paralelní německé třídy (= DIM–C). Přesto se brzy zformoval odpor té části obyvatelstva, která chtěla mít zakotvené oba jazyky jako vyučovací. Protest vyvrcholil česky napsanou a 20. listopadu předanou protestní nótou, kterou podepsalo asi 200 osob, jež ale zůstala bez účinku:

My podepsaní obyvatelé plzeňští, národnosti slovanské i německé, protestujeme proti usnesení, které zástupcové městští učinili na újmu rovnoprávnosti obou národností, na odpor duchu svorného spolužití obou kmenů, na újmu všech práv, kterých jsme všichni bez rozdílu svými příspěvky na školu nabyli, na úkor pravému pokroku naší doby, a vyzýváme sl. sbor zastupitelstva městského, aby vyšší realku tak upravilo. aby vyhovovala všem požadavkům obou národností (Částek 1888, s. 12–13).

Aby bylo zabráněno velké nerovnováze v počtu žáků v českých a německých třídách, došlo k pokusu posílit německé třídy českými žáky. Jejich podíl ve třídě přitom kolísal mezi 10 % (1868/1869) a 30% (od r. 1875/1876). Paradoxně se tedy mohlo stát, že čeští žáci byly na české škole vyučovani německy. Zajímavé přitom je, že podíl žáků mojžišského vyznání představoval v německých třídách až 45 %, zatímco čeští žáci byli téměř výlučně katolického vyznání (Newerkla 1998).

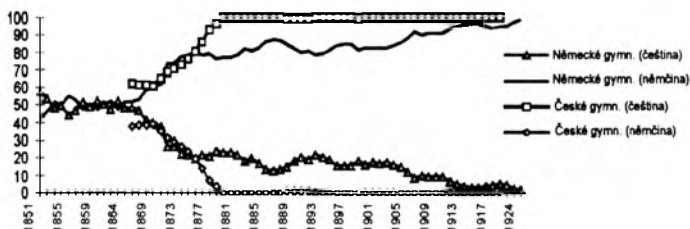
Také na německém gymnáziu byla v souladu s článkem 19, odstavcem 3 státního základního zákona z roku 1867 a zemským zákoníkem

č. 29 z 5. října 1868 němčina povinná pro všechny žáky (= SAM). S ohledem na české žáky byly ale v prvních dvou třídách vedeny i paralelní třídy s výukou v češtině (= DAM-C), ale jen do té doby, než byla česká reálná škola ve školním roce 1871/1872 přeměněna na sedmitřídní reálné gymnázium (= SIM).

Čtyři nižší třídy tohoto gymnázia měly ale zpočátku ještě paralelní německé třídy (= DIM-C). Rozdělení typů tak zůstalo zachováno. Přesto se především po založení německé reálné školy r. 1873 stupňoval odchod německých žáků do nyní dvou německých středních škol. I přes narůstající posilování českými žáky byly německé třídy, co se počtu žáků týká, sotva poloviční oproti českým. V letech 1875/1876 představoval poměr mezi českou a německou IV. třídou pouze 1:0,22. Na jednoho žáka v německé třídě tak připadalo 5 žáků v české třídě, přičemž, jak už jsem se zmínil, sestávaly navíc německé třídy z jedné třetiny z českých žáků. Od školního roku 1875/1876 byly menšinové třídy na této škole postupně zrušeny a místo nich zavedeny české gymnaziální třídy (V–VIII) (Newerkla 1998).

Tato přestavba je školním rokem 1877/1878 ukončena, škola se tak stala čistě českou (typu SIM). I po zrušení § 4 zemského zákona č. 1 z roku 1866 (prakticky již státním základním zákonem z roku 1867, článek 19, odstavec 3 popř. explicitně zemským zákoníkem č. 29 z roku 1868) zůstala na škole němčina zachována jako povinný předmět až do školního roku 1885/1886, až potom byla změněna na relativně obligátní. Na německém gymnáziu byla oproti tomu čeština pro české Němce již od roku 1869 pouze relativně obligátní předmět. Všechny pokusy městské vlády napomoci živému bilingvizmu na školách byly zmařeny.

Rodný jazyk žáků na gymnáziích (v %)

Pohled na procentuální rozdělení žáků podle mateřského jazyka na gymnáziích od roku 1850 jasně znázorňuje můj dosavadní výklad.

Nápadné je přitom, že české gymnázium po přeměně na školu s pouze českým vyučovacím jazykem bylo již za pouhých 10 let navštěvováno téměř výhradně dětmi s českým mateřským jazykem, přestože vedlo déle než německé gymnázium paralelní menšinové třídy. Německé gymnázium oproti tomu sice v letech 1865 až 1875 zaznamenalo také silný úbytek dětí s českým mateřským jazykem (z přibližně 50% na asi 20%), ale tento podíl potom s malými odchylkami zůstal až do roku 1895 konstantní. Teprve potom došlo k dalšímu pomalému poklesu počtu českých žáků. Roku 1905 jejich podíl poprvé klesl pod 10% a do roku 1924 se dále snížil na nepatrných 1,235%.

Jestliže tento vývoj srovnáme s čísly týkajícími se náboženského vyznání žáků, projeví se vzájemná souvislost mezi zvyšováním počtu žáků mojžíšské víry na německém gymnáziu při jejich současném úbytku na českém gymnáziu a vzniku národnostních škol.

Dokud byl podporován typ DDM, tedy Češi a čeští Němci navštěvovali společně stejnou školu, byl podíl žáků mojžíšského vyznání konstantně kolem 10%. Teprve po rozdělení na německé a české gymnázium stoupl jejich podíl na německém gymnáziu na 30–40%, zatímco silný židovský element na českém gymnáziu se zrušením německých tříd téměř zcela mizí.

5. Shrnutí

V rámci mého výzkumu provedené detailní studie ke skutečné jazykové situaci na jiných školách v Plzni jednoznačně ukazují, že právě prezentovaný příklad představuje pro plzeňské školství obecně charakteristický vývoj. V letech 1740–1848 je nápadná rychlá kongruence, kterou místní školské úřady byly s to vytvořit mezi novou právní situací a jazykovou skutečností, což nechává soudit na přísně organizovaný úřednický aparát, jenž dokázal bez okolků prosadit rozhodnutí vlády. Žádosti těch, kterých se změny týkaly, byly sice vyslechnuty ale ne skutečně zohledněny.

Teprve od druhé poloviny 19. století se množí signály, že jazykověpolitická opatření ústřední moci, která vlastně odporovala vůli většiny obyvatelstva a městské vlády, jež byla s jazykovou skutečností denně konfrontována, byla prosazována jen pomalu. Městská vláda se dokonce pokusila tato opatření v některých školách obejít, neboť polarizovala etnika a ničila vývoj k živému bilingvizmu, který v plzeňském školství od roku 1850 již značně pokročil.

Školy s českým vyučovacím jazykem byly brzy po roce 1870 navštěvovány téměř výlučně žáky s českým mateřským jazykem. To došlo tak daleko, že čeští Němci se českým školám vyhýbali dokonce i tehdy, když byly jediné svého druhu a v okolí neexistovala žádná adekvátní německá škola. Německé školy naproti tomu sice v letech 1865 až 1875 zaznamenaly silný úbytek dětí s českým mateřským jazykem (z přibližně 50% na asi 20%), ale tento stav zůstal až do konce 19. st. relativně konstantní, neboť německé vzdělání otvíralo dobré a široké pracovní perspektivy jak v monarchii, tak i v sousedním Německu. To vedlo i v Plzni k často citovanému klesajícímu ovládnutí jazyků etnik Evropy od východu na západ, kdy Slované a Maďaři uměli lépe německy než naopak (*Lingua e politica* 1997, s. 118).

Na konci století již bylo české školství natolik rozvinuto, že se atraktivita německého školství a vzdělání stále snižovala. Teprve nyní došlo k dalšímu pomalému poklesu podílu českých žáků na německých školách (které byly stále více zatlačovány do role enklávy) až na méně než 2% v roce 1924. Segregace byla dokončena.

Jestliže srovnáváme tento vývoj s čísly týkajícími se náboženského vyznání, tak je z jejich procentuálního rozdělení jasná vzájemná souvislost mezi přibýváním dětí mojžíšského vyznání na školách s německým vyučovacím jazykem při jejich současném úbytku na českých školách a vznikem národnostních škol. Dokud byly podporovány typy škol, které stejnou měrou zohledňovaly obě etnika a jazyky, byl podíl žáků mojžíšského vyznání v porovnání s katolíky¹⁵ konstantně kolem 10%. Teprve po rozdělení na školy s německým popř. čes-

¹⁵ Počet žáků jiného vyznání dosáhl většinou pouze zanedbatelně nízkých hodnot.

kým vyučovacím jazykem se jejich podíl v německých školách zvýšil na 30–50%, zatímco židovský element se zrušením německých tříd na českých školách téměř zcela mizí a rozšiřuje tak konflikt na jazykové úrovni ještě o náboženské komponenty. Německé etnikum vděčilo za svou sílu z nemalé části židovskému obyvatelstvu Plzně. Zde se ukazuje paralela k výzkumům pražského školství, kde židovská skupina obyvatelstva zůstala věrná německému vzdělávacímu systému i poté, co se začala při sčítání lidu již počesťovat (Havránek 1996, s. 200).

Jazykový vývoj v doméně školství v Plzni tak pravděpodobně dává za pravdu i dynamickému konceptu diglosie evropské sociolingvistiky. Tato vychází ve výzkumu jazykových kontaktů katalánského a okcitéanského typu z toho, že jazykový kontakt probíhá vždy dynamicky a v konkurenci mezi vytlačováním dominovaného jazyka dominantním nebo elaborací dominovaného jazyka do všech oblastí komunikace (= normalizace) v nestabilním klimatu jazykového konfliktu. Do tohoto může stát cíleně zasahovat jazykovými opatřeními, aby dosáhl vyrovnání zájmů mezi vzájemně si konkurujícími skupinami a zabraňovat mezietnickým konfliktům (srov. Aracil 1965). Tyto jazykověpolitické zásahy musí být ale pozorovány s určitou skepsí, neboť často mohou jen málo diferencovat a zabývat se mikrolokální situací, pročež v některých případech způsobí právě opak svého záměru.

V konkrétním případě se ukázalo, že v Plzni bylo městskou reprezentací požadováno obecně bezkonfliktní soužití obou etnik. Opatrně redukována funkční asymetrie obou jazyků a očividně se stabilizující bilingvismus na tehdy existujících školách byly zničeny právě k toleranci směřujícími jazykověpolitickými nařízeními státního základního zákona z roku 1867 (RGI. č. 142/1867) a říšského zákona č. 62 z roku 1869 (RGI. č. 62/1869), které vlastně měly zajistit pokojné spolužití obou etnik. Relativně bezkonfliktní bilingvní diglosie fungovala až do zavedení těchto zákonů právě proto v Plzni tak dobře, neboť zde Němci i Češi chápali nutnost naučení se jazyku druhého etnika. Němečtí obyvatelé, neboť byli v menšině, Češi, protože němčina byla v Plzni prestižním jazykem, jenž byl pro sociální vzestup a úspěch oči-

vidně nezbytný, a kvůli kvalitě stávajícího německého vzdělávacího systému.

Jazykové zákony, které vlastně měly domnělou nerovnováhu mezi češtinou a němčinou v mnoha oblastech odstranit a předem zabránit eventuálním konfliktům, tak v Plzni teprve vyvolaly a posílily konfliktní dynamiku v jazykové skutečnosti obyvatelstva. Jazykověpolitická nařízení byla sice prospěšná pro zřízení četných škol s českým vyučovacím jazykem a ještě rychlejší propracování češtiny, které se projevilo ve skutečné inflaci učebnic pro výuku češtiny v druhé polovině 19. st. Z druhé strany tvořil tento vývoj právě ve spojení se striktním prosazováním tzv. zákazu nucení k jazyku (*Sprachenzwangsverbot*) základ pro onu segregaci na školách s výlučně českým popř. německým jazykem, které se pak jako národnostní školy snadno staly hříčkou silícího a také politicky se formujícího nacionalistického hnutí. Když se vláda začala tímto problémem zabývat, bylo pro vyrovnání etnik již pozdě. Většina viděla pouze to, co je zdánlivě dělilo, a zapomněla na to, co je spojovalo, společnou vlast.

Literatura

- Aracil L., 1965, *Conflit linguistique et normalisation linguistique dans l'Europe nouvelle*, Nancy: Centre Universitaire Européen.
- Berger T., 1999, *Užívání češtiny jako úředního jazyka v druhé polovině 18. století na příkladě města Chrudimě*, [in:] V. Petrboš, R. Lunga and J. Tydlitát (vyd.), *Východočeská duchovní a slovesná kultura v 18. století*, Rychnov nad Kněžnou–Boskovice: Albert, s. 43–78.
- Bernatzik Ed. (Hrsg.), 1917, *Das österreichische Nationalitätenrecht*. (=Sonder-Abdruck aus des Verfassers österreichischen Verfassungsgesetzen), Wien: Manz.
- Burger H. [H.], 1995, *Sprachenrecht und Sprachengerechtigkeit im österreichischen Unterrichtswesen 1867–1918*, Wien: Akad. Wiss. (=Studien zur Geschichte des österreichischen Monarchie 26).
- Burger H. [H.], 1996, *Sprachgerechtigkeit als Problem der Bürokratie. Der Fall Nürschan*, [in:] I. Ślawiński und J. P. Strelka (Hrsg.), *Viribus Unitis. Österreichs Wissenschaft und Kultur im Ausland. Impulse und Wechselwirkungen. Festschrift für Bernhard Stillfried aus Anlaß seines 70. Geburtstags*, Bern–Berlin–Wien: Peter Lang, s. 77–89.

- Bůžek V., 1993, *Zum tschechisch-deutschen Bilinguismus in den böhmischen und österreichischen Ländern in der frühen Neuzeit*, „Österreichische Osthefte“ 35, s. 577–592.
- Com-RS., 1865, *Jahresbericht der Communal-Ober-Realschule in Pilsen 1869*. *Druhá zpráva obecní vyšší reální školy v Plzni za školní léta 1865/1866–1868/1869*, Plzeň.
- Částek Fr., 1865, *Chronik der Communal-Oberrealschule zu Pilsen*, [in:] *Erster Jahres-bericht Der Communal-Oberrealschule In Pilsen*, „Am Schlusse des Schuljahres“ 1865, s. 3–23.
- Částek Fr., 1888, *Dějiny c. k. českého státního vyššího reálného gymnasia v Plzni*, [in:] *Roční zpráva vyššího reálného gymnasia v Plzni 1888*, s. 3–32.
- Č-G., 1889–1891, *Zpráva c. k. české střední školy a c. k. české státní školy reálné v Plzni*.
- Č-G., 1892–1905, *Výroční zpráva c. k. českého státního vyššího gymnasia v Plzni*.
- Č-G., 1906–1913, *Výroční zpráva c. k. českého vyššího gymnasia v Plzni*.
- Č-G., 1914–1916, *Výroční zpráva c. k. českého vyššího gymnasia s pobočkami reálné gymnasiijními v Plzni*.
- Č-G., 1917–1918, *Výroční zpráva c. k. českého vyššího gymnasia s oddělením reálné gymnasiijním v Plzni*, Plzeň.
- Č-RG., 1870–1882, *Roční zpráva vyššího reálného gymnasia v Plzni*.
- Č-RG., 1883–1888, *Roční zpráva c. k. českého státního vyššího reálného gymnasia v Plzni*, Plzeň.
- D-G., 1850–1868, *Jahresbericht des k. k. Gymnasiums zu Pilsen*.
- D-G., 1870–1874, *Programm des k. k. Gymnasiums zu Pilsen*.
- D-G., 1874–1889, *Programm des k. k. Obergymnasiums zu Pilsen in Böhmen*.
- D-G., 1890–1892, *Programm des k. k. deutschen Obergymnasiums zu Pilsen in Böhmen*.
- D-G., 1893–1924, *Jahresbericht des k. k. deutschen Staatsgymnasiums zu Pilsen (in Böhmen)*, Pilsen.
- Dlabač B. J., 1818, *Krátké vypsání českého království pro pouze českou školní mládež*, Praha: František Fetterle z Wildenbrunu.
- Drabek A. M., 1996, *Die Frage der Unterrichtssprache im Königreich Böhmen im Zeitalter der Aufklärung*, „Österreichische Osthefte“ 38, s. 329–355.
- Ficker A., 1873, *Bericht über österreichisches Unterrichtswesen. Aus Anlass der Weltausstellung 1873. I: Geschichte, Organisation und Statistik des österreichischen Unterrichtswesens*, Wien: A. Hölder.

- Fischel A. von (Hrsg.), 1910, *Das österreichische Sprachenrecht*, Brünn: Friedrich Irrgang.
- Frommelt K., 1963, *Die Sprachenfrage im österreichischen Unterrichtswesen 1848–1859* (=Studien zur Geschichte der österreichisch-ungarischen Monarchie I), Graz–Köln: Böhlau.
- Havráněk J., 1996, *Das Prager Bildungswesen im Zeitalter nationaler und ethnischer Konflikte 1875 bis 1925*, [in:] G. Melinz und S. Zimmermann (Hrsg.), *Wien–Prag–Budapest: Blütezeit der Habsburgermetropolen; Urbanisierung, Kommunalpolitik, gesellschaftliche Konflikte (1867–1918)*, Wien: Promedia, s. 185–200.
- Hegner T., 1908, *Biostatické poměry v Plzni v roce 1905–1907* (= Zvláštní otisk z „Časopisu lékařův českých“ ročník 1908), Pilsen: nákladem vlastním.
- Hroch M., 1999, *Na prahu národní existence. Touha a skutečnost* (=Edice Kolumbus 148), Praha: Mladá fronta.
- Jelínek J., 1972, *Nástin dějin vyučování českému jazyku v letech 1774–1918* (=Zprávy výzkumného ústavu pedagogického 11), 2. doplněné vyd., Praha: SPN.
- [Kausch J. J. R. von], 1794, *Ausführliche Nachrichten über Böhmen. Vom Verfasser der Nachrichten über Polen*. Grätz: Alois Tusch.
- Klika J., 1884, *Škola obecná v nejdůležitějších zákonech a nařízeních. Sbirka nejdůležitějších zákonů říšských a zemských, ustanovení ministerských a vynešení c. k. zemské rady školní u [sic!] věcech obecného školství, vydaných do m. června r. 1883, již ku prospěchu kandidátův učitelských a učitelů vůbec, 2., valně rozmn. vyd.* (=Bibliotéka paed. 102), Praha: Urbánek.
- Klika J., 1885, *Škola obecná. Obraz rozvoje našeho školství obecného v roce 1883 jak se jeví v ustanoveních zákonitých ve školské statistice a literatuře i ve spolkovém životě učitelstva českoslovanského* (=Bibliotéka paedagogická 110), Praha: Urbánek.
- Kopetzky M. [A. W.], 1834, *Uiber die günstigen Verhältnisse der k. Kreisstadt Pilsen im Königreiche Böhmen. Vermehrte Auflage*, Prag: J. Spurný.
- Kopta Fr., 1898, *Padesát let středního školství v Čechách. Statistický příspěvek k dějinám středního školství v Čechách za panování jeho veličenstva císaře a krále Františka Josefa I.*, [in:] *Dvacátá čtvrtá výroční zpráva c. k. real. a vyš. gymnasia státního ve král. věnném městě Novém Bydžově za školní rok 1897/1898*, s. 1–10.
- Kořálka J., 1996, *Češi v Habsburské říši a v Evropě 1815–1914: sociálně historické souvislosti vytváření novodobého národa a národnostní otázky v českých zemích*, Prague: Argo.

- Koschmal W., Nekula M., Rogall J. (red.), 2001, *Deutsche und Tschechen. Geschichte – Kultur – Politik* (Beck'sche Reihe 1414), München: C. H. Beck.
- Leeuwen-Turnovcová J. van, 2002, *Diglosní situace z hlediska genderu*, „Sociologický časopis / Czech Sociological Review” 38, č. 4, s. 457–482.
- Lingua e politica, 1997, *La politica linguistica della duplice monarchia e la sua attualità. Sprache und Politik. Sprachpolitik der Donaumonarchie und ihre Aktualität. Atti del simposio. Akten des Symposiums, Istituto Italiano di Cultura, 31.5.1996. A cura di. Hrsg. von Umberto Rinaldi, Rosita Rindler-Schjerve, Michael Metzeltin*, Vienna.
- Mackey W. F., 1972, *A Typology of Bilingual Education*, [in:] J. A. Fishman (Hrsg.), *Advances in the Sociology of Language. Volume II. Selected Studies and Applications*, The Hague-Paris: Mouton, s. 413–432.
- Newerkla St. M., 1996, *Tschechischlehrbücher auf dem Gebiet des heutigen Österreich seit der Thronbesteigung Maria Theresias (1740) bis zum Ende der Vormärzzeit (1848)*. Wien.
- Newerkla St. M., 1998, *Diglossie im Schulwesen in Böhmen nach 1848*, „Acta Universitatis Purkynianae 35. Slavogermanica” VIII [Ústí nad Labem: UJEP], s. 167–199.
- Newerkla St. M., 1999a, *Intendierte und tatsächliche Sprachwirklichkeit in Böhmen. Diglossie im Schulwesen der böhmischen Kronländer 1740–1918*, Wien: WUV Universitätsverlag.
- Newerkla St. M., 1999b, *Počátky institucionalizované výuky češtiny v rakouské monarchii v druhé polovině 18. století*, [in:] V. Petrboš, R. Lunga, J. Tydlitát (red.), *Východočeská duchovní a slovesná kultura v 18. století* (=Sborník příspěvků ze symposia konaného 27.–29. 5. 1999 v Rychnově nad Kněžnou), Boskovice: Albert, s. 122–149.
- Newerkla St. M., 2000, *Odvracená tvář habsburských jazykových zákonů v Čechách*, „Čeština doma a ve světě” VIII, č. 4, s. 233–253.
- Newerkla St. M., 2001, *Post factum nullum consilium – Die Sprachengesetzgebung in der Habsburgermonarchie und ihre Auswirkung auf die sprachliche Wirklichkeit an Böhmens Schulen am Beispiel Pilsen (1740–1918)*, „Österreichische Osthefte” XLIII, 2001, H. 3, s. 349–380.
- Newerkla St. M., 2002a, *Středoevropský jazykový areál a rakouská monarchie*, [in:] A. Krausová, M. Slezáková, Z. Svobodová (red.), *Setkání s češtinou. Sborník z konference »Setkání s češtinou«, konané v Praze 6.–7. září 2001*, Praha: Ústav pro jazyk český AV ČR, s. 72–87.
- Newerkla St. M., 2002b, *The seamy side of the Habsburgs liberal language policy: intended and factual reality of language use in Plzeň's educational*

system, [in:] R. Rindler-Schjerve (ed.), *Diglossia and Power: Language Policies and Practice in the 19th Century Habsburg Empire*, Berlin-New York: Mouton de Gruyter [v tisku].

- Newerkla St. M., Gebeshuber G., Simon E., 2000, *F. Oswald. Theorie der Schule – Einführung in die Bildungssoziologie*, Wien: WUV-Verlag. [obzvl. s. 26–62, kapitoly: 2. »Bausteine und Lehrstücke« zur Geschichte der Universitäten und Hochschulen, 3.1. Aufklärungsbestrebungen und Staatsinteressen (1740–1848) a 3.2. Das Ringen um den Verfassungsstaat und um die Freiheit der Bildung im monarchistischen Vielvölkerstaat (1848–1918)].
- Slapnicka H., 1974, *Die Sprache des österreichischen Reichsgesetzblattes*, „Zeitschrift für Ostforschung“ 23, s. 440–454.
- Stourzh G., 1985, *Die Gleichberechtigung der Nationalitäten in der Verfassung und Verwaltung Österreichs 1848–1918*, Wien: Akad. Wiss.
- Strakosch-Grassmann G., 1905, *Geschichte des österreichischen Unterrichtswesens*, Wien: A. Pichlers Witwe & Sohn.
- Šafránek J., 1897, *Vývoj soustavy obecného školství v království českém od roku 1764–1895. Příspěvek k dějinám českého vyučování. Připojeny dvě mapy*, Praha: F. Kyték.
- Šafránek J., 1898, *Za českou osvětu. Obrázky z dějin českého školství středního*, Praha: J. Otto.
- Šafránek J., 1913, *Školy české. Obraz jejich vývoje a osudů. I. svazek r. 862–1848*. (=Novočeská bibliotéka 33/1 [vlastně 41/1] = Spisy musejní 175), Praha: Matice česká.
- Šafránek J., 1918, *Školy české. [...] II. svazek r. 1848–1913*. (=Novočeská bibliotéka 33/2 [vlastně 41/2] = Spisy musejní 183), Praha: Matice česká.
- Woerl L. (Hrsg.), [1911], *Illustrierter Führer durch Pilsen und Umgebung nebst Ausflügen in den nördlichen Böhmerwald (Eisenstein und Umgebung). Mit einem Plan der Stadt, einer Karte der Umgebung und 16 Abbildungen. IV. Auflage* (=Woerl's Reisehandbücher 59), Leipzig: Woerl's Reisebücher-Verlag.
- Wolf G., 1880, *Das Unterrichtswesen in Oesterreich unter Kaiser Joseph II*, Wien: Alfred Hölder.